

ТІЛЕСНА КАРТОГРАФІЯ: МОТИВ БІБЛІОТЕКИ У ЦИКЛІ ЕСЕ «ПОДОРОЖ У ВНУТРІШНІЙ СВІТ ВІДНЯ» Г. РОТА

Основна увага у статті відведена образу бібліотеки у творчості сучасного австрійського письменника Г. Рота. Досліджено специфіку цього образу, його метафоричні значення: мозку, несвідомого та пам'яті. Аналіз здійснено на основі циклу есе «Подорож у внутрішній світ Відня» Г. Рота та теоретичних статей Г. Штокера та Д. Рігера. Проаналізовано певні риси, властиві саме концепції бібліотеки Г. Рота. Особлива увага приділена її значенню для австрійської нації. У статті також відзначено роль психоаналізу в літературі.

Contemporary Austrian writer investigates library image in the present article. This library image specificity and metaphorical sense are also described in this article. The present investigation is provided on the basis of the «Journey into Vienna internal outlook» essay cycle and G. Stocker and D. Rieger theoretical articles. Particular traits inherent to the G. Roth's library concept are detected in this article too. Special attention is paid to the G. Roth works significance for Austrian nation. Psychoanalysis role in literature is mentioned too.

Фікційна бібліотека у сучасній художній літературі відображає проблеми та кризи певних світоглядів із позицій модернізму та постмодернізму. При цьому характерними для неї є образи, з одного боку, найсучаснішої, технічно високооснащеної бібліотеки, з іншого – «антибібліотеки», залишеної на поталу мишам та сирості. Фікційній бібліотеці можна надати наступне визначення: це вигадана, зображена в художній літературі книгозбірня, яка як художній образ має метафоричне та стилістичне навантаження. Часто такими зображають реально існуючі бібліотеки, як, наприклад, у циклі есе сучасного австрійського письменника Герхарда Рота «Подорож у внутрішній світ Відня».

Бібліотека як метафора з'являється у німецькомовній літературі у часи модернізму. Найяскравіші приклади знаходимо у романах «Людина без властивостей» Роберта Музіля та «Засліплення» Еліаса Канетті. Завдяки інтерпретації бібліотеки як моделі світу ці письменники створили своєрідний бібліотечний міф, який співзвучний із загальновідомими концепціями Хорхе Луї Борхеса та Умберто Еко. Відтак позиція «світ як бібліотека» стає панівною у другій половині ХХ століття із поширенням

постмодернізму. У сучасній німецькомовній літературі її представляють Герхард Рот та Томас Лер.

Загалом бібліотека виступає як символ писемної культури. Вагомі події в історії, розвиток інформаційних та комунікативних технологій впливають на функції та структуру письма, знання і пам'яті та спричинюють певні види культурних зламів. За допомогою мотиву бібліотеки письменникам вдається з особливою точністю відтворити еволюцію суспільства, світу та цінностей.

Німецький дослідник мотиву бібліотеки у художній літературі Дітер Рігер виділяє наступні притаманні йому метафоричні значення: «...як людське знання; як індивідуальне чи колективне ставлення до даного знання. Як частина людського досвіду бібліотека виступає у ролі центральної установи пам'яті (memoria) ... як установа, завданням якої є підтримувати рівновагу між спогадом та забуванням, як завжди присутня ланка між минулим та майбутнім; як місце зустрічі минулого з теперішнім в акті читання; як місце зберігання та порядку культурної пам'яті, латентного та наявного знання світу, які бібліотека нагромаджує, після ґрунтового відбору шляхом забування, вільно

утримує та надає доступ до них у разі необхідності реактуалізації, переродження від смерті до життя, від забутого до спогаду» [3, с. 18-19]. Ці узагальнення демонструють багатозначність образу бібліотеки та багатоаспектність його інтерпретації.

Покажемо у цьому плані є цикл «Подорож у внутрішній світ Відня» Герхарда Рота. Для відтворення історії та пам'яті австрійського народу автор в есе «Друге місто» послуговується мотивом бібліотеки. Через цей образ він зображує духовну травму всієї австрійської нації в соціально-історичному аспекті.

Герхард Рот народився 1942 року в Граці, вивчав медицину, довгий час працював в обчислювальному центрі. У 1972 році дебютував як письменник. Поступово він зростає від автора-експериментатора до визначного прозаїка. У центрі його романів знаходяться «маленькі» люди. Основною працею Герхарда Рота вважають його цикл романів та есе «Архіви мовчання», розпочатий у 1980 році, основою якого, за твердженням самого автора, є «Подорож у внутрішній світ Відня». Наступний цикл романів «Підземний світ» включає чотири твори: «Озеро» (1995), «План» (1998), «Гора» (2000), «Потік» (2002). Творчість Г. Рота відзначена преміями Дьобліна, Кашніц та Крайскі.

Останнім часом Рота називають «патолого-анатомом» австрійського суспільства, аналітиком австрійської душі та археологом австрійської історії. Із появою циклу «Архіви мовчання» автор оприлюднив і своє ставлення до письма. Він охарактеризував його як «викриття злочинів, які приховує мова», та додав, що від самого початку його задум полягав у тому, щоб «написати роман про Австрію, про очевидне безумство австрійської історії та про приховане в австрійському буденному житті» [8]. Г. Рот роками досліджував недоступні для сонячного проміння райони Відня. У такий спосіб, на його думку, він зазірнув у глибину австрійської душі. При цьому увага автора звернена до історії Австро-Угорської монархії. Результати свого дослідження Г. Рот висвітлює у творі «Подорож у внутрішній світ Відня». Цей текст уможливило розуміння не лише потаємних куточків австрійської душі як такої, але й людської душі зокрема та таємниці світу загалом.

«Подорож» має дев'ять зупинок. Вона проходить місцями, які у буденному житті міста залишаються поза увагою, про які ніхто не згадує або не хоче згадувати: підземним Віднем із його катакомбами, каналізаціями, єврейським кварталом, в'язницею, прихистком безпритульних та психіатричними закладами. Та цей маршрут не оминає й добре відомих та вагомих місць, як, наприклад, Штефансдом, Музей військової справи, історія яких також приховує багато таємниць.

Отже, оповідач подорожує підземним Віднем. Він відвідує найрізноманітніші установи, які розташовані під землею, спілкується із різними особами, які працюють у даних закладах. «Подорож у внутрішній світ» потрібно розуміти алегорично: автор намагається проникнути у глибини історії та

людського духу. Для цього він звертається до історичних дат та подій, до історичних та філософських матеріалів. Центральне місце у творі займає психоаналіз З. Фрейда. Г. Рот описує не всю історію, а лише «культурне виверження» [5, с. 225] минулого, оскільки основним завданням твору є викрити несвідоме австрійського народу і таким чином вказати на причини занепаду габсбурзької монархії та відповідно всіх сьогоденних негараздів, які приховані у минулому. Адже саме воно складає несвідомі травми, нереалізовані бажання та сподівання. За З. Фрейдом, позасвідомі процеси створюють динамічний тиск на свідому частину, вимагаючи негайної реалізації потреб, формуючи таким чином поведінку [2, с. 203]. Тільки усвідомлення та оприлюднення татуйованих травм і бажань, виведення їх із темряви несвідомого дають можливість людині керувати собою та, так би мовити, зцілитися. Саме тому Г. Рот обирає підземне місто як символ несвідомого й намагається відкрити його для народу, щоб провести можливе лікування душі. А все, що стається з бібліотекою, символічним мозком, – це доля, яка може спіткати, якщо людина забуде та не зверне належну увагу на своє несвідоме. Отже, рух підземним містом – це рух несвідомим.

Підземелля має своєрідну будову. Письменник розповідає про безліч підземних ходів, що утворюють своєрідний лабіринт. Карта цього лабіринту нагадує анатомічну будову тіла людини: її нервових каналів, артерій, венозних судин та органів. Головою такого дивного організму є Національна бібліотека. Її місце розташування є теж символічним: «Атлас підземного Відня подібний до зображення людини у якомусь підручнику з анатомії, де змальовані всі її нерви, вени, артерії та органи. Голову цього невидимого зовні організму разом із його пам'яттю складає Національна бібліотека, яка сягає ще на глибину трьох поверхів під землею...» [4, с. 16]. Слід звернути увагу на акцент, зроблений автором, що бібліотека виконує функції голови, а саме – вміщує пам'ять. Цій установі у літературі дуже часто приписується власне значення колективної пам'яті народу. Г. Рот у цьому не є винятком.

Отже, фікційна бібліотека Герхарда Рота – реальна Віденська національна бібліотека: «Ця 250-річна бібліотека подібна до книжкової шахти. В її фондах знаходяться 2,6 мільйонів томів» [4, с. 16]. Із бібліотечного фонду, із цієї шахти, необхідно здобути скарби – книги. Якщо провести паралелі між цією метафорою та прийомами психоаналізу, то отримаємо наступне: книги, відтак знання, як і приховані душевні травми, теж потребують виведення із темряви несвідомого. Отже, бібліотечні фонди виступають своєрідними закутками людського мозку.

Бібліотеку Г. Рота можна порівняти з одним із найважливіших людських органів – мозком. Книги – це накопичена інформація. Мозку притаманні різноманітні комірки для збереження певної інформації, подібно до відділів бібліотеки. Мозок – це також найпотаємніший орган людського організму. Він

керує людиною, її діями, є її пам'яттю, свідомим та несвідомим. Аналогічно й бібліотека містить культурну спадщину всього світу, є його пам'яттю, його мозком. Вона втілює у собі матеріальну вічність, оскільки містить інформацію від початків і аж до сьогодення, яку передаватиме й далі. Відтак у бібліотеці захований цілий світ.

У зв'язку з бібліотекою у Г. Рота зустрічаємо також поняття «гробниця». Йдеться про позбавлені уваги книги: «Це «сховище» є одним із найглибших закутків Національної бібліотеки, в якому під час Другої світової війни зберігалися найцінніші об'єкти. Крім того, була ще «гробниця» для позбавлених читача книг» [4, с. 16]. Німецький літературознавець Г. Штокер пояснює порівняння бібліотеки із місцем поховань: «Метафоричне поєднання книжок із гробницями ґрунтується на уявленні, що у бібліотеці зустрічаються живі та мертві, оскільки вона є позачасовим простором. Це уявлення походить ще від тісного зв'язку між письмом, смертю й пам'яттю» [5, с. 229]. Г. Рот описує «гробницю» книг, які не побачили світ та не знайшли свого читача через те, що їх автори чи видавництва не подобалися панівному ладу та режиму: «Цілі бібліотеки єврейських утікачів чи продукт видавництва Берман-Фішер, які упродовж років не змогли ніяк «ліквідувати», лежали штабелями у цій «гробниці». Серед них також ціла бібліотека спадку Шніцлера» [4, с. 16-17]. Автор неспроста помістив саме ці книги у «гробницю». У такий спосіб він наголошує на прихованій душевній травмі австрійського народу – антисемітизмі. Оскільки переважна більшість австрійських письменників були єврейського походження, вони та їх твори переслідувалися націонал-соціалізмом, а відтак – знищувалися. Для австрійської нації це означало зазіхання на її гордість. Отже, з цього випливає, що бібліотека виступає і як вид підсвідомої пам'яті, найнебезпечнішої, бо саме вона непомітно для людини керує її вчинками та почуттями. Адже бібліотека таїть у собі заборонене, витіснене, забуте, «цілі бібліотеки євреїв-утікачів» [4, с. 16], приховану травму австрійського народу.

Г. Рот розповідає про вплив книг та журналів: «Щороку бібліотека зростає на 30 000 чи 40 000 книг та журналів» [4, с. 17]. Цей процес можна інтерпретувати як сучасний потік інформації, яку людський мозок уже не в стані осягнути. Це підштовхує людину до божевілля, робить агресивною. Для простої людини немає місця у цьому виснажливому світі: «Книги та журнали змивають нас практично з лица землі. Будується новий архів. Та чи надовго його вистачить?» [4, с. 18]. Цей потік утруднює також пошук того потрібного примірника, який виступає символом сенсу життя.

Письменник не залишає поза увагою і владу слова. Він згадає численні нищення книг: «Вогонь та безумство витали при їх спаленні вже у XVII і XVIII століттях» [4, с. 19]. У цьому жахливому акті брали участь самі ж працівники бібліотеки. Слово мало таку владу, що його просто боялися. Заборони цензури щодо публікації були своєрідним крематорієм для книг та їх авторів. Страх перед словом

існував завжди, і сьогодення – не виняток: «У часи націонал-соціалізму список «шкідливих та небажаних книг» сягав десятків тисяч позицій. Твори, які потрапляли у цей список, позначалися штампом «Заборонено». Сьогодні цей штамп перекреслили, але все-таки зберегли на обкладинці як тавро тієї епохи» [4, с. 19]. Владу книг Г. Рот демонструє на особистому прикладі Гітлера: «Фактом є те, що Гітлер дістав тоді перші у своєму житті антисемітські брошури, як він сам колись зауважив. Йдеться про серію публікацій «Остара» Юрга Ланца фон Лібенфельса...» [4, с. 90]. Саме прочитане підштовхнуло його до ідеї непримиримої битви між «світлим» та «темним» расами і, як наслідок, – до Другої світової війни. Отже, книги – це ще й небезпечна зброя, здатна зруйнувати світ. Адже на мову, слова найкраще реагує людська свідомість. Власне слово є ключем до підсвідомого. Через вербальний діалог ми комунікуємо, через слово ми сприймаємо світ, саме через вербальні поняття наш мозок реагує на світ. Це твердження можемо підтвердити тезою відомого австрійського філософа Л. Вітгенштейна: «Кордони моєї мови є кордонами мого світу» [8, с. 67]. Це значить: все, що ми можемо охопити словом, існує для нас, для нашого мозку. У такому разі, в Г. Рота світом людини є бібліотека, оскільки саме в ній вміщена вербальна реальність – книги.

Особливе місце у книзі австрійського письменника займають митці. Їх автор поміщає у психіатричну лікарню, якій дає символічну назву «Дім розуму, що спить» (під «розумом, що спить» розуміємо людське несвідоме). До митців у даному випадку належать письменники, художники, музиканти, які страждають від шизофренії. Вони існують окремо від світу. Психіатричний заклад, у якому вони перебувають, розташований на пагорбі на окраїні лісу, як на маленькій чарівній горі, він «не належить ні пеклу, ні іншій стороні» [4, с. 32]. Всі ці люди страждають шизофренією – певними розладами роботи мозку. Із цього можна зробити висновок, що митці виступають своєрідними важелями, що забезпечують рівновагу, адже вони відкривають людському оку те, що недоступне для нього в обох світах: реальному та суб'єктивному. Саме тому їм відводиться така вагом роль як просвітительство. Притулок митців, як і бібліотека, є позачасовим простором, відчуття часу тут просто втрачається: «“Будинок митців” – це цілком інший світ із іншим часовим виміром» [4, с. 43]. Він символізує світло, а саме прозоріння. Тільки ці люди можуть врятувати світ, лише у їх владі розпізнати істину та донести її до мас. Поза «Домом розуму, що спить» панує темрява: «Коли я знову вийшов на вулицю, я потрапив у нічну темряву. Небо без зірок... Віддаляючись я бачив ще його освітлену кімнату через вікно, яка, наче таємничий ковчег, беззвучно зникла у сутінках» [4, с. 45]. Відтак митці своїми творами вказують людям на темряву, в якій ті живуть. Один із них, Франц Кернбайс, малює царство тіней, «країну Нікого для загублених тіней» [4, с. 35]. Інший

зображує жах, що засвідчує інертність та пасивність людей. Вони перебувають у постійному страху: «Світ, який він проектує, є сповненим жаху, демонічним, отруйним. Він намалював страх у багатьох іпостасях, але переважно у жіночій подобі» [4, с. 37]. Як відомо, жіночий образ є втіленням усього емоційного, хаотичного. У бібліотеках, навпаки, панує чіткий порядок. Отже, цією символічною «жіночою подобою» Г. Рот вказує на хаос, що заповнив світ, а також на людську свідомість. Оскільки метафоричні бібліотеки, як правило, зазнають краху, то автори у такий спосіб демонструють людське безсилля протидіяти світовому хаосу, а точніше безсилля людського мозку сприйняти цей хаос, адаптуватись до реальності. Один із найважливіших органів життєдіяльності просто «ламається» і відмовляється працювати. Саме через це виникає таке непорозуміння людини і світу. Люди цього світу вже мертві, їхні тіні знаходять свій притулок у Гадесі. Лише «бійці», якими є митці, можуть це зрозуміти. З-під їх пера виходить жаклива реальність, яку ніхто не хоче усвідомлювати: «Повільно, як пляма чорнила на промокатку, всмоктуються в наше життя історії із різних предметів та дрібниць, історії, які розповідають про безвихідь, ностальгію за асигнуванням, занепад, хвороби та смерть» [4, с. 94]. Своїми творами митці намагаються розбудити людей у цьому «світі тіней», саме через це їх вважають божевільними. Якщо сучасний німецький письменник Томас Лер нагадує, що дійсність – це лише сон, то Г. Рот у цьому контексті пише про символічний будильник у в'язниці: «Цей звук (пікання) виходив від електронного будильника, який вже, мабуть, годинами марно старається розбудити хоча б когось» [4, с. 88]. Це ще один акцент автора на тому, що свідомість спить, що люди не сприймають реальність, у якій живуть.

Настрій занепаду світу пронизує весь твір Г. Рота. Письменник цитує закінчення роману «Засліплення» Еліаса Канетті: «ВОГОНЬ, ВОГОНЬ, ВОГОНЬ» [4, с. 18]. Отже, Г. Рот говорить про руйнацію світу: «Національна бібліотека, як і все у цьому світі, несе у собі частинку розрухи» [4, с. 18]. Через несприятливе устаткування бібліотеки виникає загроза пожежі. Усі це розуміють, але нічого не

роблять, щоб цьому запобігти. Усе і так неможливо врятувати. Чи це повинно означати, що для світу немає порятунку? Усі письменники залишають символічний натяк на те, що кожний кінець – це початок нового. Адже і потоп, і вогонь є символами очищення та перевтілення. Так і Г. Рот не відмовляє світові у порятунку, він залишає двері в інший світ відчиненими: «Двері будинку не є зачиненими, атмосфера є приватнішою; але це все одно прописане існування з обмеженою відповідальністю...» [4, с. 32]. Отже, завдяки книжковому напливу, відзначеному вище, стає можливим катарсис – очищення світу. Тому не дарма в організмі міста бібліотека виступає його мозком. Адже звільнення мозку від несвідомих жахів означає свободу для людини, а в даному випадку – для народу та світу загалом. За задумом Рота, зцілення для австрійської нації означає визволення із-під влади минулого, на яке постійно натякає автор. «Закінчилася ціла епоха, потрібний був її підсумок. Цього вимагала не тільки тужлива ностальгія чи суто історичний інтерес. Коріння всіх сьогоденних суперечностей, усіх соціальних негараздів, усіх нереалізованих надій лишилося там – у цьому перейденому минулому» [1, с. 32] – Г. Рот зробив такий підсумок із погляду психоаналізу у своєму циклі есе «Подорож у внутрішній світ Відня».

Бібліотека Г. Рота має символічне значення для всієї австрійської нації. Вона – це своєрідний образ мозку, втілення підсвідомого, пам'яті всього народу, тому їй властива така влада над людьми. Проблема у тому, що люди не можуть протидіяти своєму підсвідомому і це призводить до божевілля. Як результат – людина стає заручником власного світу та реальності. У своєму циклі есе «Подорож у внутрішній світ Відня» Г. Рот намагається на прикладі австрійського народу провести терапію душевних травм, вивести на поверхню несвідоме, проводячи при цьому аналіз із соціально-історичної позиції. Через недосконалість та крах «австрійських сподівань» (розпад Австро-Угорської монархії, «Аншлюс» Гітлера) письменник демонструє недосконалість та крах світу і закликає звернути увагу на минуле та «прозріти».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Затонський Д.* Веселий апокаліпсис // Вікно в світ. Зарубіжна література: наукові дослідження, історія, методика викладання. – Житомир, 1998. – № 1. – С. 22-32.
2. *Фільц О.* Фрейд на шляху сторіч // Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – С. 201-209.
3. *Rieger D.* Imaginäre Bibliotheken. Bücherwelten in der Literatur. – München: Fink, 2002.
4. *Roth G.* Die Reise in das Innere von Wien. – Farnfurt-am-Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2004. – 288 s.
5. *Stocker G.* Der Kopf der Unterwelt – Gerhard Roth: Die zweite Stadt (1990) // Stocker, G. Schrift, Wissen und Gedächtnis. Das Motiv der Bibliothek als Spiegel des Medienwandels im 20. Jahrhundert. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 1997. – S. 224-231.
6. *Stocker G.* Das Motiv der Bibliothek in der Literatur des 20. Jahrhunderts. Zur Aktualität der Motیفorschung // Weimarer Beiträge. – S. 554-574.
7. *Stocker, G.* Schrift, Wissen und Gedächtnis. Das Motiv der Bibliothek als Spiegel des Medienwandels im 20. Jahrhundert. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 1997.
8. *Wittgenstein L.* Tractus logico-philosophicus. Tagebücher 1914-1916. Philosophische Untersuchungen. – Suhrkamp: Taschenbuch Wissenschaft Verlag, 1984. – B. 1. – 621 s.
9. <http://www.literaturkritik.de>.